

TILSHUNOSLIKDA HAQIQAT KONSEPTINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Muminova Nasiba Solijon qizi
Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.04.2.036>

Annotatsiya. Maqolada o'zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining kognitiv-pragmatik tadqiqi hamda tilshunoslikda konsept maydonining strukturaviy tavsifi "haqiqat" konseptini namoyish qilishda qo'llanadigan ko'plab lisoniy vositalarni ma'lum sistemaga solish imkoniyati haqida ma'lumot berilgan. "Haqiqat" konseptini shakllantiruvchi lisoniy vositalar markaz va periferiyalarni hosil qilishda konseptual maydonning markaz, yaqin va uzoq periferiyalarni aniqlash va ularni ko'rsatuvchi elementlar tavsiya etilgan. Xulosa qismida o'zbek va ingliz paramiyalarini takomillashtirish bo'yicha takliflar bayon qilingan.

Kalitso'zlar: o'zbektili, ingliztili, haqiqat, konsept, parameya, kognitivtilshunoslik, pragmatik yondashuv, tilshunoslikka oid bilim, ko'nikma va malaka, lingvokulturologiya.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНЦЕПТА ИСТИНА В ЛИНГВИСТИКЕ

Муминова Насиба Солижон қизи
преподаватель Ташкентского университета прикладных наук.

Аннотация. В статье приведены сведения о когнитивное-прагматическом исследовании концепта истина в узбекских и английских паремии, а также структурное описание концепт-пространства в лингвистике, о возможности применения многих лингвистических средств, используемых при демонстрации концепта "истина" в определенную систему. Лингвистические средства формирования концепта "истина" при формировании центра и периферии рекомендуются для определения центра, ближней и дальней периферии концептуального поля и обозначающих их элементов. В заключении представлены предложения по совершенствованию узбекской и английской паремии.

Ключевые слова: узбекский язык, английский язык, реальность, концепт, парамея, когнитивная лингвистика, прагматический подход, лингвистические знания, умения и компетенции, лингвокультурология.

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF TRUTH IN LINGUISTICS

Muminova Nasiba Solijon qizi
teacher of Tashkent University of Applied Sciences

Annotation. The article provides information about the cognitive-pragmatic study of the concept of truth in Uzbek and English paramias, as well as the structural description of the concept space in linguistics, about the possibility of putting many linguistic tools used in demonstrating the concept of "truth" into a certain system. Linguistic tools forming the concept of "truth" in forming the center and peripheries recommended to determine the center, near and far peripheries of the conceptual field and the elements that indicate them. In the conclusion, suggestions for improving the Uzbek and English paremiias presented.

Key words: Uzbek language, English language, reality, concept, parameia, cognitive linguistics, pragmatic approach, linguistic knowledge, skills and competence, linguocultural science.

Zamonaviy tilshunoslik sohasidagi global muammolar inson rivojiga destruktiv ta'sir etayotgan bir vaqtda, jamiyat hayotining barcha sohalarida haqiqat konseptiningkognitiv pragmatik tadqiq etish, haqiqatning amaliy faoliyatdagi kognitiv ahamiyatini ochib berish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish hamda lingvistik -metodologik jihatdan tahlil etish zarurati vujudga kelmoqda. Tilshunoslikda haqiqat konseptining mavjudligi, uning mavjud bo'lishini tasdiqlovchi nazariy va empirik dalillar ustuvor bo'lsa, o'zbek va ingliz paramiyalarida haqiqat konseptining mavhum tafakkur operatsiyasi va tajribiy tushunchalariga bog'liqligi qayd etilmoqda. Shu bilan birga haqiqat konseptining lingvomadaniy metodlar, kategoriyalar, modellar va umumiy qonuniyatlar bilan bog'liq holda o'rganish ilmiy tadqiqot obyektiga aylanmoqda. Mamlakatimizda til tafakkurini har tomonlama rivojlantirish, komil inson konseptini yangicha yondashuv asosida shakllantirish yuzasidan keng ko'lami islohotlar amalga oshirilmoqda. Zero, barkamol shaxs tarbiyasida haqiqat, adolat, ideallik kabi umuminsoniy qadriyatlarning namoyon bo'lishi mavjud ta'lim-tarbiya tizimining ratsional imkoniyatlari bilan belgilanmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida", 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son "Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2020-yil 6-noyabrdagi PF-6108-son[1:22] Taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish choratadbirlari to'g'risida", 2021-yil 4-martdagi PF-6181-son "2021-2025 yillarda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" farmonlari va 2017-yil 28-iyuldagi PQ-3160-son "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko'tarish to'g'risida"gi Qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi. Tilshunoslikning tadrijiy taraqqiyoti davomida yangi yo'nalishlar paydo bo'lmoqda. Bu esa tilni o'rganish, tadqiq etish zaruratining kuchayib borayotganligi, shuningdek, sohalararo o'zaro hamkorlikning yuzaga kelishi natijasidir. Jahonda lingvokulturologik tadqiqotlarga e'tibor XX asrdayoq o'zining asosiy rivojlanish pallasiga ko'tarilib ulgurdi. Bugungi kunda turli lingvomadaniyatlar doirasida til voqeligini tizimli tahlil qilish va til vositalarini lingvomadaniy yo'nalishlarda o'rganish etakchi o'ringa ko'tarilmoqda. Til materiallarini haqiqat omiliga muvofiq tadqiq va tahlil qilish tilning turli madaniyat va submadaniyatlarda voqelanishi, umumiy va faqrli jihatlari, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish orqali tillar va madaniyatlararo aloqalarni o'rnatish borasida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Tilshunoslikda konsept yuzasidan Yusupov O'.Q., Ashurova D.U., Safarov Sh., Mamatov A.E., Agzamova D.B., Nurmonov A., Xudoyberganova D., Lutfullaeva D.E., Iskandarova Sh., Hoshimova N.A., Azimova I., Yigitaliev U.S., Ermolova M.V., Hazratqulova O. tadqiqotlar olib borishgan.

Qiyoslanayotgan tillarda haqiqat konseptining lingvomadaniy xususiyatlarini ochib berishda olamning lisoniy manzarasida lingvomadaniy birliklarning voqelanishini o'rganish; Jahon tilshunosligida lingvomadaniy birliklar tadqiqga bag'ishlangan tadqiqotlarni qiyosiy o'rganish; haqiqat konseptosferasiga kiruvchi leksik birliklarni tahlil qilish; ingliz va o'zbek tillarida "haqiqat" konseptini ifodalovchi lisoniy vositalarning o'xshash va noo'xshash jihatlari aniqlash; ingliz va o'zbek tillarida "haqiqat" konseptining mohiyatini ochib beruvchi leksemalarning sinonimlar tarkibini tasniflash muhim ahamiyatga ega. Ingliz va o'zbek tillarida "haqiqat" konseptining lingvomadaniy mohiyatini ochib berishdan iborat.

Haqiqat izlashning eng muhim vazifalaridan biri bu ijtimoiy uyg'unlikka erishish va Lakoff (2003: 201) tomonidan metaforik tarzda "ijtimoiy g'ildiraklarni moylash" deb ta'kidlagan narsadir. U bu "birinchi navbatda va asosan ijtimoiy harakat" nuqtai nazaridan qarashni yaxshi ko'radi. Demokratiya haqida: "oshkoralik, haqiqat izlash - tizim bilan harakat qilish adresatning yuz ehtiyojlariga e'tibor berish". Goffman (1971: 140) haqiqat istash ijtimoiy muvozanatni

tiklash deb ta'kidlaydi, bu haqiqat izlash harakati bilan "ishtirokchilar masalalar yopiqligini va [ijtimoiy] muvozanat tiklanganligini his qiladilar.

Koen va Olshtainning fikriga ko'ra, tegishli strategiyalarni tanlashni murakkablashtiradigan narsa shundaki, haqiqat izlash va boshqa nutq harakatlari ko'plab ijtimoiy, madaniy, vaziyatli va shaxsiy omillar bilan bog'liq. [1:155-173] Rut Benedikt (1949) fikriga ko'ra, madaniyat (odamlarni) bir-biriga bog'laydigan narsadir. haqiqat- bu ma'lum bir xalqning xatti-harakati, tizimli ish faoliyati, hayotdagi o'zini boshqarish tamoyillari hamdaboshqalar kabi barcha qabul qilingan va namunali xatti-harakatlari. [2:123], Ko'rib chiqilishi kerak bo'lgan juda keng atama, tushuncha yoki so'z, shubhasiz, "haqiqat" turli xil ma'no va foydalanishga ega. Ba'zi odamlar haqiqatni amaliyot, boshqalari esa ma'lumot deb bilishadi. Amaliyot jamiyatda yoki tilda ma'lum bir o'rganilgan koddan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa-da, ma'lumot uni statik ma'lumot sifatida saqlash va kerak bo'lganda unga murojaat qilishdir. Chunki u hayotda ham, tilda ham aniq namoyon bo'ladi, bu erda xabar yoki metaxabar ayniqsa ikkinchisi orqali uzatiladi. Demak, u alohida emas, balki jamiyat mahsuli sifatida ijtimoiy nuqtaga ega. U o'sib borayotgan yoki rivojlanayotgan qismga ega, chunki u ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali rivojlanish yoki kamayish yo'li bilan o'zgarishi mumkin. Yana bir jihat shundaki, haqiqat xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini, e'tiqodlarini, an'analari yoki bilimlari orqali almashiladi. Bundan tashqari, u ongli yoki ongsiz xatti-harakatlar orqali o'rganiladi. Til va madaniyatning bunday o'zaro bog'liqligi nuqtai nazaridan, biz birinchi navbatda ushbu munosabatlar paradigmasini doirasini cheklaymiz va tegishli metodologiyani ishlab chiqamiz (adekvat taxminlar bilan), so'ngra turli tillarda berilgan masalalarning ijtimoiylashuvini tekshirishga o'tamiz. Bizning cheklovimiz quyidagi masalalarni o'z ichiga olgan ingliz va turk tillarida muloqot asosida haqiqat istashning lingvo-madaniy tahlili yo'nalishi bo'yicha:

1. Haqiqatga asoslangan kommunikativ xatti-harakatlar;
2. Ingliz va turk tillarida haqiqat izlash usullari;
3. Haqiqatni til orqali o'rgatish;
4. Haqiqatni gapirishda dallillarga tayanish usuli.

Umuman olganda, nutq harakatlarining turli xil an'anaviy doiralarni muhokama qilgandan so'ng, endi haqiqat izlash nutq aktini alohida ko'rib chiqish muhim ahamiyatga ega.

Pragmatikaning kichik sohasi bo'lgan nutqiy harakatlarni so'zlar yordamida amalga oshiriladigan harakat sifatida aniqlash mumkin, ya'ni nutqiy harakatlar inson muloqotining muhim birliklari hisoblanadi. Bu erda an'anaviy nutq akti haqida qisqacha ma'lumot beriladi va asosiy e'tibor Searlning (1979) nazariyasiga va Grice (1975) so'zlashuv ta'siri. Ostinning (1962) nutq aktlari nazariyasi, Searlning (1979) qayta ko'rib chiqilgan taksonomiyasining Ostinning nutq aktlarini tasniflash tizimining va Gricean (1975) Ostinning (1962) nutq aktlari nazariyasiga, so'zlashuv implikaturasining pragmatik nazariyasi nutq aktlarini o'rganishga klassik hissa qo'shishi aksiomatikdir. Dastlab, falsafa, keyin esa pragmatika.

Bu esa o'z navbatida mazkur masalalar doirasidagi qo'lga kiritilgan yutuqlarni hisobga olgan holda tanqidiy va tahliliy fikr-mulohazalarni ishlab chiqish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Yuksak bilim asosida kuch-qudratli bo'lishga intilish insonni haqiqatni bilish tavsifini belgilab beradi. Bu esa haqiqatning lingvistik xususiyatlarini to'g'ri va oqilona yoritib berish qanchalik muhim ekanligini ko'rsatib beradi. Bu esa, yuqorida ta'kidlanganidek, qahramonning ruhiy holati, nutqiy vaziyat va kommunikativ maqsad bilan bevosita aloqador.

Bunday ishlar doirasida biz «haqiqat komponentlar va kuch reytinglari uchun ta'riflar»ni ko'rsatadigan jadvallarni va natijalarni o'lchaydigan miqdoriy ma'lumotlarni topamiz. Haqiqat izlash- bu turli fanlarning turli tadqiqotchilari e'tiborini tortgan nutq harakati. Xolms (1995) fikriga ko'ra, haqiqat izlash bu tartibli nutq harakati bo'lib, unda haqiqatni izlagan shaxs javobgarlikni o'z zimmasiga olgan holda jinoyatni davolaydi va natijada suhbatdoshlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tiklashga qaratilgan. Aynan Ostin birinchi marta nutq harakati nazariyasini (1962) kiritgan va til nafaqat biror narsa aytish, balki biror narsa qilish uchun ham qo'llanilishiga e'tibor qaratgan. Yillar o'tib, bu nazariya Searle (1969) tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u nutq harakatlarini muloqotning asosiy birligi sifatida belgilaydi, unda ma'ruzachi o'zi aytganidan ko'ra ko'proq narsani ifodalashi mumkin.

Muloqotning bir qismi sifatida nutq harakatining muvaffaqiyati tinglovchining ma'ruzachining kommunikativ kompetensiyani tan olishi bilan belgilanadi. Shmidt va Richards (1980) ga ko'ra, nutq aktlari nutq orqali amalga oshiriladigan barcha harakatlar, shu jumladan aloqa paytida munosabat, imo-ishoralar, nutq va kontekstdir. [3:29-34] Bundan tashqari, ular nutq harakatlarini odatda shikoyat, iltifot, taklif, va'da, so'rov yoki kechirim so'rash kabi aniqroq belgilarga ega bo'lgan so'zlar orqali amalga oshiriladigan harakatlar sifatida belgilaydilar. Ostin (1962) nazariyasiga ko'ra, ma'noning uch turi mavjud: lokatsiya akti, noma'lum akt va perlokatsion akt. Lokatsion akt – bu so'zlovchining birovga nimadir deyish harakati. Misol uchun, agar ma'ruzachi “bu inson haqiqatguy” desa. Bu ibora “bu inson haqiqatdan haq” degan so'zma-so'z ma'noga ega. [4:123] Illokatsion akt so'zlovchining aytilgan narsaning ijtimoiy funktsiyasini bajarish maqsadiga taalluqlidir. Boshqacha qilib aytganda, so'zlovchi biror narsani aytganda, u qandaydir vazifani nazarda tutgan holda gapni ifodalaydi. Natijada, so'zlovchi gaplarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan ko'ra ko'proq narsani ifodalashi mumkin. Shuning uchun, “bu inson haqiqatguy” kimgadir haqiqatni oshkor etishga taklif qilinishini bilvosita so'rov sifatida talqin qilish mumkin. Buzilish harakati so'zlovchi tinglovchiga keltirmoqchi bo'lgan ta'sirni o'z ichiga oladi. Shunday qilib, “bu inson haqiqatguy” degan gap talabaga haqiqatni izlashga olib kelishi mumkin.

1) haqiqatdan ham shunday ekan

2) haqiqiy dovyurak ekan.

3) aqiqat baribir qaror topadi

“Haqiqatni aytish uchun” Biror narsani rad qilganda yoki rozi bo'lmaganda haqiqat orali ko'rsatish uchun ishlatiladi. Haqiqatdan ham, haqqoniy jasorat. Masalan, Andre Moryaning [5:195] Chorshanba uchun binafshalar asaridajasorat tungan kun qarilik boshlanadi deb bejiz aytmagan.

d. Sifat (undov): haqiqatguy inkor. Biror narsani rad qilganda yoki rozi bo'lmaganda haqiqatni oshkor etish uchun ishlatiladi.

e. Sifat: g'amgin Bu qayg'u, haqiqatga etolmaslik yoki umidsizlik hissini ko'rsatish uchun ishlatiladi, ayniqsa yoqimsiz narsa sodir bo'lganligi yoki qilinganligi sababli.

f. haqiqatni, aytilishi kerak bo'lgan narsa kelajakni rivojlantirishga ximatni keltirib chiqarishini ko'rsatish uchun ishlatiladi:

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, turli xil munosabatlarni ifodalash uchun ma'ruzachi kontekstga va o'ziga mos kelmaydigan nutq harakatidan foydalanadi. Kommunikativ kompetensiya-ya'ni har bir nutqiy harakat so'zlovchining munosabat turiga mos keladi. Masalan, gapni ifodalash uchun so'zlovchi e'tiqodni bajaradi, o'z haqiqatini bildirish uchun, so'zlovchi shikoyat qiladi yoki afsus bildirmoqchi bo'lsa, haqiqatni gapiradi.

“Haqiqat” muloqotda quyidagi semantik mazmuni ham ifodalashga xizmat qiladi: Sifat: haqiqat acchiq, lekin uning mevasi shirin. Bu siz boshqa birovga muammo yoki qiyinchilik asosida haqiqatga intilishga his qilishni anglatadi: “Haqiqat”, shuningdek, kimdandir sizni haqiqat izlashning tizimli usuli sifatida ishlatiladi. Sifat: haqiqatni rad etish rad etish. Rad etish

yoki kelishmovchilikni ifodalashning haqiqat usuli sifatida ishlatiladi. usuli sifatida ishlatiladi. Biroq, “haqiqat” faqat bitta ma’noga ega bo‘lib, u “birovga muammo yoki ozru istagini ruyobga chiqarish hisoblanadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR.

1. Olshtain, Elite (1989). *Apologies Across Languages*. (Eds. S. Blum-Kulka, J. House, & G. Kasper), *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood: Ablex Publishing, 155-173.
2. Benedict, Ruth (1949). *Patterns of Culture*. Boston: Houghton Mifflin Company Publishing.
3. Lansdown, Richard (ed.) (2015) *Byron’s Letters and Journals: A new Selection*. Oxford: Oxford University Press.
4. Austin (1962) *How to Do Things with Words*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Andre Moryaning Chordshanba uchun binafshalar asari. T.: Yangi asr avlodi. 195 b
6. Hazratqulova O. O‘zbek va ingliz tillaridagi paremiyalarda “Avfetish” konsepti” avtoreferati T. 2023
7. Popova Z.D., Sternin I.A. *Kognitivnaya lingvistika*. – Moskva, AST: “Vostok-Zapad”, 2007. – S. 23.
8. Aristotle 1998. *Nicomachean Ethics*. USA: Oxford University Press.
9. Golovanova Ye.I. *Vvedenie v kognitivnoe terminovedenie. Uchebnoe posobie*. – Moskva: Flinta, 2011. – S. 1.
10. Maslova V. A. *Kognitivnaya lingvistika. Uchebnoe posobie*. – Minsk: TetraSistems, 2005. – S. 256
11. Gruzberg L.A. *Konsept // Stilisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar russkogo yazyka*. – M.: Flinta: Nauka, 2006. – 696 s.
12. Lixachev D.S. *Konseptosfera russkogo yazyka // Russkaya slovesnost*. – M.: Academia, 1997. - S. 280-288.
13. O‘zbek tilining izohli lug‘ati/ Z.M. Ma’rufov tahriri ostida. I t. A-R. – Moskva: Rus tili nashriyoti, 1981. – 631 b.
14. <https://lex.uz/docs/-3725214>
15. Qodirova N.M. O‘zbek va nemis tillarida kompliment konseptining ifodalinishi. F.f.d)... diss. – Andijon. 2022. . – 29 b
16. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/a/afv-etish/>